

„Pohodjenje Elizabeti” – kršćanska imaginacija trudnoće u četiri primjera iz hrvatske sakralne baštine

„Visitation to Elisabeth” – Christian Imagination of Pregnancy in Four Examples from Croatian Sacral Patrimony

ANTE ŠKROBONJA

Hrvatsko znanstveno društvo za povijest zdravstvene kulture.
51000 Rijeka, Braće Branchetta 20

SAŽETAK Polazeći s etnomedicinskog motrišta, autor prikazuje evandeosku temu Pohodjenje Elizabeti kao primjer u kojem dvije ovozemaljske žene, Marija i Elizabeta, fizički spoznaju trudnoću. Prva će svijetu podariti Božjeg sina Isusa Krista, a druga jednog od najvažnijih kršćanskih svetaca Ivana Krstitelja. Ovaj je prikaz popraćen s četiri dosad nekomentirana primjera iz hrvatske sakralne baštine nastala u razdoblju od 15. do 18. stoljeća. Prvi je primjer freska Vincenta iz Kastva iz 1474. u Bermu u Istri, slijede zidna slika fra Serafina Schöna u Svetištu Majke Božje na Trsatu u Rijeci (oko 1630.) i dvije pozlaćene drvene skulpture iz Varaždina (1699/70.). Četvrti je primjer minijatura nepoznatog autora iz 18. stoljeća iz Mutvorana u Istri, koja prikazuje drugi obavezni motiv u nizu slika poznatih u sakralnom slikarstvu pod nazivom Misterij Rozarija. Prikaz završava zaključkom da kršćanstvo s pratećom ikonografijom, osim religijskih poruka, uz primjerenu percepciju, vjerniku može pružiti i razna praktična, u ovom slučaju biološka saznanja o trudnoći.

KLJUČNE RIJEČI: etnomedicina, religija, Pohodjenje Elizabeti, trudnoća, medicina i umjetnost, 15. do 18. stoljeća, Hrvatska

SUMMARY The author portrays the evangelical theme Visitation to Elizabeth as an example of two this-worldly women, Mary and Elizabeth, who become physically aware of their pregnancies. The layout is accompanied by four hitherto uncommented examples from the Croatian sacral heritage. The first example is a fresco by Vincent of Kastav (Beram, Istria, 1474), followed by a wall painting by Friar Serafin Schön in the Mother of God Shrine at Trsat in Rijeka (around 1630), and two gilded wood sculptures from Varaždin (1699/70). The fourth example is a miniature of an unknown 18th century artist from Mutvoran, Istria, which represents the second mandatory motive in a series of paintings known in sacral art as the Mystery of the Rosary. The study ends with the conclusion that Christianity can, aside from its religious message, offer a believer considerable practical, i.e. biological, knowledge of pregnancy.

KEY WORDS: ethnomedicine, medicine and arts, 15th to 18th century, pregnancy, religion, Visitation to Elizabeth, Croatia



U uvodnom razmatranju valja podsjetiti na nerijetko zapostavljenu povijesnu činjenicu da je tradicionalno sakralno slikarstvo primarno u funkciji *litteraturae illiteratum* (literature nepismenih), tj. da joj je osnovna namjena da neukom puku određenu religijsku poruku umjesto pismenim, prenese piktografskim putem. Stavimo li pritom u drugi plan i stereotipe povijesnoumjetničkih i inih analitičkih pristupa, možemo spoznati da ta umjetnost kao svojevrsni *libri laicorum* (knjige neukih) nerijetko, na osebujan način, vrlo zorno oslikava i brojne profane aspekte svakodnevnog života. Neki od njih su neobično zanimljivi ne samo s etnomedicinskog već i s praktičnoga biomedicinskog aspekta. Svakako najintrigantniji među njima su prikazi kanonskih i apokrifnih motiva vezanih za prve presudne događaje iz života Bl. D. Marije i njezina sina Isusa Krista. Tako ćemo u *Navještenju* (1) prepoznati tradicionalnu intuitivnu percepciju začeca, u *Pohodjenju* (1) fizičku trudnoću,

a u motivima *Rođenja Isusova* (1, 2) i *Marijina* (2-4) fizički čin porođaja i simboliku rođenja. Ne slučajno, sva tri vitalna događaja jedini je od evanđelista opisao sv. Luka jer ih je kao školovan liječnik zacijelo i najbolje procijenio.

Prema Lukinu opisu nakon *Navještenja* Bogorodica, u čijem se tijelu začeo Krist, putuje u planinski kraj k rođakinji Elizabeti, koja također nosi dijete (sv. Ivana Krstitelja). Kad uđe u kuću i pozdravi Elizabetu, zaigra dijete u Elizabetinoj utrobi, a Elizabeta se napuni Duhom Svetim i klikne *Blagoslovljena si ti među ženama i blagoslovljen plod utrobe tvoje!*... Bogorodica na to odgovori hvalospjevom, slaveći Boga (1, 5-8).

Riječ je dakle o susretu dviju trudnica s time da „zaigralo” dijete u Elizabetinoj utrobi potvrđuje sredinu četvrtog mjeseca trudnoće, odnosno početak aktivnoga gibanja čeda, a uzvraćenim pozdravom *Blagoslovljena si ti među ženama i blagoslovljen plod utrobe tvoje!* ...” Elizabeta formalno obznanjuje Marijinu trudnoću.

IZVORI I METODE ISTRAŽIVANJA

Izabравši za ovu priliku trudnoću kao motiv u sakralnom slikarstvu personificiran u motivu *Pohoda*, kao i u prethodnim radovima sa sličnim temama (9-11), osnovne podatke preuzeo sam iz relevantnih religijsko-enciklopedijskih izvora (5-8), lokalnih crkvenih izvora (12) i likovnih monografija u kojima su izravno ili posredno prezentirani primjeri relevantni za ovo istraživanje (13-16). Drugi dio saznanja stečen je tijekom višegodišnjeg rada na terenu tijekom obilazaka župa, crkava, samostana i muzeja u zapadnoj Hrvatskoj, ponajviše na području Riječke nadbiskupije. U sakralnim objektima, muzejskim i arhivskim zbirkama registriran je i fotodokumentiran povijesno-medicinski zanimljiv materijal i zabilježena usmena kazivanja poznavatelja lokalne opće i sakralne prošlosti.

REZULTATI

Za ovu priliku iz vlastite fototeke odabrana su četiri, u različitim tehnikama izrađena, karakteristična primjera simboličkog prikaza trudnoće u motivu *Pohoda Elizabeti*, koja dosad nisu prezentirana s etnomedicinskog motrišta. Prva je freska Vincenta iz Kastva iz 1474. u Bermu, slijedi zidna slika fra Serafina Schöna u Svetištu Majke Božje na Trsatu iz 1630. Treći su primjer dvije pozlaćene drvene skulpture iz Varaždina (1699/70.), dok je četvrti primjer jedna od minijatura u nizu poznatom pod tradicionalnim nazivom Misterij Rozarija kojom je nepoznati autor iz 18. stoljeća okružio oltar u Mutvoranu u Istri.

Pohodnje Elizabeti prema Vincentu iz Kastva u Bermu

Motiv *Pohoda* peta je u nizu od dvanaest fresaka u ciklusu Iz života Marije i Isusa što ga je Vincent iz Kastva 1474. naslikao na južnom zidu crkve sv. Marije na Škrilinah u Bermu u Istri (slika 1). Kao i preostale prizore majstor Vincent naslikao je *Pohodnje* prema predlošcima koji su se u to doba rabili. Pojedinačni ili spojeni događaji uprizoreni su u slikama koncipiranima poput pozornica obrubljenih s nekoliko jednobojnih i šarenih rubova (13, 17).

Događaj susreta zbiva se pred Elizabetinom kućom kao prizor iz svakodnevnog života. Obje žene odjevene su u raskošne haljine, pa tek pojačani nabori na njima mogu sugerirati trudnoću, s time da Elizabetina haljina pada široko, a lijeva ruka položena na trbuh dodatno sugerira dojam trudnoće, što valja i očekivati jer je već objektivno bila u četvrtom mjesecu trudnoće. Prizor nadopunjavaju sv. Josip i dvije žene sa zavežljajem i košarom na glavi, koji su došli u pratnji. Dodatno je zanimljiv detalj u kojem iz kuće prizor promatra ostarjeli Elizabetin muž Zaharija koji je tada, saznajući za podareno im roditeljstvo, zanijemio kako ne bi odao radosnu vijest, a zatim će tek nakon rođenja sina Ivana Krstitelja ponovo progovoriti.

Pohod Elizabeti fra Serafina Schöna na Trsatu

Sljedeći primjer (slika 2) peta je u nizu od 33 zidne slike što ih je pod nazivom „Život Majke Božje” u klausturu franjevač-

SLIKA 1. VINCENT IZ KASTVA: POHOĐENJE, 1474, FRESKA U CIKLUSU IZ ŽIVOTA MARIJE I ISUSA. CRKVA SV. MARIJE NA ŠKRILINAH U BERMU.



kog samostana Svetišta Majke Božje na Trsatu u Rijeci oko 1630. naslikao fra Serafin Schön, vrsni barokni majstor podrijetlom iz Švicarske. Nakon nedavne kompletne restauracije pred vjernicima i hodočasnici ponovo su u punom sjaju zasjale raskošne slike koje, prožimajući se međusobno, gotovo filmskim jezikom živo dočaravaju prizore najprije iz Marijina, a zatim i Isusova života (18).

Za razliku od većine prikaza u kojima se Marija i Elizabeta susreću na otvorenome, fra Serafin je odabrao dvodijelni interijer popločen crveno-bijelim pločama i funkcionalno razdvojen polupregradnim zidom. U prednjemu ovalno nadsvođenom dijelu, neposredno iza ulaza sučeljene su protagonistice (Elizabeta lijevo i Marija desno) koje raširenih ruku kreću u zagrljaj. Premda se Elizabeta obično predstavlja kao vremešnja žena, ovoga puta riječ je o mlađoj osobi u otmjenoj crvenoj haljini pokrivenoj plavim šalom i sa svetačkom aureolom oko glave čime se uklapa u onodobni ikonografski stereotip svetica i u nekoj drugoj prilici ne bi izazvala veću pozornost. S druge strane Marija već na prvi pogled fascinira. To je mlada žena u dugačkoj bijeloj haljini s bijelim rupcem oko glave. Kompletan habitus - povijena leđa unatrag, voluminozan i izbočen trbuh te oteklo lice i vrat uz, za mlade trudnice, tipičan začuđen pogled primjer je maestozne imaginacije trudnoće, rijetko viđene u sakralnom slikarstvu. S obzirom na brojnost realistično prikazanih profanih detalja u ostalim slikama, valja zaključiti da je fra Serafin bio ne samo izvrstan slikar već i suptilan promatrač. Tako i u ovom primjeru, s obzirom na to da fratri baš i nisu imali neka posebnija opstetrička znanja, treba pretpostaviti da je autora mogla nadahnuti neka od mladih trudnih župljanki koja je možda i nesvjesno poslužila kao

SLIKA 2. FRA SERAFIN SCHÖN: POHOD ELIZABETI, OKO 1630, ZIDNA SLIKA U CIKLUSU IZ ŽIVOTA MAJKE BOŽJE. FRANJEVAČKI SAMOSTAN SVETIŠTA MAJKE BOŽJE NA TRSATU U RIJECI.



model. Kako se i u ostalim slikama katkad isprepleću događaji, tako i ovdje nalazimo elemente iz prethodnog događaja, tj. *Navještenja*, a istodobno nas s nekoliko neuobičajenih detalja autor gotovo uvodi u sljedeći događaj, tj. Rođenje Kristovo. Iz prethodnog događaja to je golubica koja lebdeći na zlatnome sunčanom ovalu šalje Božju Riječ u obliku svjetlosnih zraka prema Mariji. U stražnjem dijelu prizora s lijeve strane je klecalo uz koje je Marija provodila najveći dio vremena, pa je u većini prikaza tu i primila *radosnu vijest*. Ne manje zanimljivi detalji uz desni zid su otvorena škrinja s čistim rubljem i vaza s procvjetalim ljiljanom, a sasvim desno, u zatamnjenoj prostoriji sjedi sv. Josip u molitvi s dilemom koju će mu donijeti spoznaja o Marijinoj trudnoći, a u samom kutu, jedva vidljiva je i pripremljena kolijevka. Riječ je o eksplicitnim asocijacijama koje nagovještavaju pripremljenost za rođenje djeteta Isusa, što će autor po uobičajenom redoslijedu odvojeno prikazati na sljedećoj slici. Kako je u ovom slučaju riječ o apokrifnim detaljima (poput primalja, tople vode i kupanja novorođenčeta), inače čestim u starijim prikazima Isusova rođenja, ali nakon Tridentuskog koncila gotovo zabranjenima, fra Serafin to nije smio uklopiti u svoj prikaz rođenja u štalici, pa je za svaki slučaj iskoristio prethodni prizor. Na taj je način, svjesno ili nesvjesno, kao i na jednoj od prethodnih slika gdje je prikazano rođenje Marijino dao i određenu zdravstvenoodgojnu poruku (11, 19). Procvjetali ljiljan nije samo suptilna dekoracija već i simbol čistoće koji se posebno povezuje s Djevicom Marijom (*Djevičin cvijet*) pa se gotovo redovito susreće u *Navještenju* u ruci arkanđela Gabrijela ili u vazi (20).

Marija i Elizabeta kao pozlaćene drvene skulpture u Varaždinu

Za sljedeći primjer prikaza susreta Marije i Elizabete odabrana su dva polikromirana i pozlaćena drvena kipa što ih je za glavni oltar franjevačke crkve sv. Ivana Krstitelja izradio kipar *Francis Christoph Reiss* iz Maribora 1699/1700. (slika 3) (21, 22). Kipovi nadnaravne veličine (195 i 199 cm) smješteni su na gornjem katu glavnog oltara odmah iznad sv. Ivana Krstite-

SLIKA 3. FRANCIS CHRISTOPH REISS: POHOĐENJE MARIJINO, 1699-1700, DRVO, POLIKROMIRANO I POZLAĆENO. FRANJEVAČKA CRKVA SV. IVANA KRSTITELJA, VARAŽDIN. (FOTOGRAFIJA S IZLOŽBE UMJETNIČKO I KULTURNO NASLJEĐE HRVATSKE FRANJEVAČKE PROVINCIJE SV. ĆIRILA I METODA U KLOVIČEVIM DVORIMA U ZAGREBU, 2000.



lja. Time se, očito ne slučajno, željela iskazati posebna počast i Isusovoj majci Bl. Djevici Mariji koja se tu protokolarno smještava i sv. Elizabeti, majci Ivana Krstitelja posebno u trenutku prve spoznaje fizičkog početka svečeva života. Kipovi su dinamično izvedene figure okružene mekanim naborima odjeće koji suptilno asociiraju na tjelesne promjene kao posljedicu rane trudnoće. No, iznad svega, oslobođen sputanosti 17. stoljeća tumačeći pritom psihičko raspoloženje u duhu zrelog baroka, autor je znalački dočarao ugođaj žive međusobne komunikacije ne samo svetačkih likova već i dviju sretnih ovozemaljskih žena.

Pohodjenje kao minijatura u krunici / ružariju iz Mutvorana

Kao četvrti primjer uprizorenja posjeta Bl. Djevice Marije sv. Elizabeti izabran je drugi u nizu karakterističnih okruglih medaljona s petnaest novozavjetnih prizora koji ilustriraju načelo meditacije ružarija – kršćanske pobožnosti posvećene Bogorodici, a dijeli se na pet radosnih, pet žalosnih i pet slavnih otajstava. Prvih pet vezano je uz rođenje, djetinjstvo i odrastanje

Isusa Krista te se prikazuju preko motiva: *Navještenje, Pohođenje, Rođenje, Prikazanje i Pronalaženje* (djeteta Isusa) (7, 23). Izabrana slika djelo je nepoznatog majstora iz sredine 18. stoljeća, a nalazi se u župnoj crkvi sv. Marije Magdalene u mjestu Mutvoran u Istri (slika 4). Radi se o drugom okruglom medaljonu u nizu pod nazivom *Misterij Rozarija* koji okružuje oltar s renesansnim drvenim kipom Bogorodice s Djetetom (14, 24). U medaljonu je u minijaturističkoj maniri uhvaćen trenutak susreta dviju radosnih žena koje hrle u zagrljaj. Događaj je lociran u nedefiniranom interijeru lišenom sporednih detalja, dok iz pozadine događaj promatraju njihovi muževi sv. Josip i sv. Zaharija. Raskošni kolorit kojim se koristi majstor u cijelom nizu u ovom prizoru dodatno pojačava radost događaja. Osim ovih četiriju, netom prikazanih primjera ikonografske percepcije trudnoće u sakralnoj umjetnosti, ostao je zacijelo još niz interesantnih primjera, mogućih pristupa i zanimljivih pojedinosti.

RASPRAVA

Tijekom obilaska sakralnih objekata i muzejskih zbirki na području zapadne Hrvatske te pregledom relevantne literature (12-16) registrirano je dvadesetak sličnih zanimljivih primjera iz hrvatske baštine. Iz likovnih monografija te posebno iz izvora u elektroničkim medijima izdvojeno je daljnjih pedesetak prikaza teme Vizitacije najpoznatijih svjetskih autora nastalih u razdoblju od 12. do 18. stoljeća (23).

Nakon pomnijeg pregleda i sistematizacije navedenih djela uočava se da se ova tema obično javlja u ciklusu prizora iz Marijina života, što je slučaj i s naša tri primjera (Beram, Trsat i Mutvoran), a rjeđe kao zasebno djelo, poput kipova u Varaždinu. U starijim primjerima gotičkog slikarstva dvije se rođakinje u početku samo svečano pozdravljaju kao u Bermu, da bi se od renesanse počele grliti kao u Mutvoranu ili rukom pokazivati pa čak i dodirivati trbuh. No, nakon protureformacije tema se ponovo obrađuje pobožno, pa najčešće Elizabeta puna odanosti kleči pred Marijom. Prizor se obično događa na otvorenome pred kućom Elizabetina muža Zaharije, a rjeđe u interijeru. U našim primjerima samo se u Bermu susreću ispred kuće, u Varaždinu je prostor zanemaren, u Mutvoranu nije definiran, ali je zato, kao rijetko gdje, na Trsatu interijer kuće izrazito naglašen i bogat nama zanimljivim "perinatološkim" detaljima. Žene su najčešće same kao u Varaždinu i na Trsatu, a katkad su u drugom planu njihovi muževi – Josip u pratnji, a Zaharija pred vratima ili u kući kao u Bermu. Nerijetko u prizoru stajaju i drugi sveci, osobito oni kojima je posvećena crkva u kojoj se nalazi ili se primarno nalazila slika.

Kao što je uvodno rečeno o posjetu Bl. Djevice Marije rođakinji Elizabeti, nakon što joj je naviješteno majčinstvo, pripovijeda sv. Luka (1) zaključujući kako je njihov susret pobudio obostranu radost: Marija je spoznala trudnoću, a Elizabeta osjetila živo dijete. Stoga, gledano s biomedicinskog motrišta, u motivu *Vizitacije* protagonistice su dvije fizički eksplicitne trudnice. I dok s teološkog aspekta tu nema nikakvih

SLIKA 4. NEPOZNATI SLIKAR: SUSRET BL. D. MARIJE I SV. ELIZABETE, DRUGI MEDALJON U NIZU SLIKA POD NAZIVOM MISTERIJ ROZARIJA, SREDINA 18. ST. ŽUPNA CRKVA SV. MARIJE MAGDALENE, MUTVORAN U ISTRI.



dilema, ovozemaljskog umjetnika u praktičnoj imaginaciji ovog motiva često sputavaju problemi tradicionalnog morala koji mu stoga, katkad i ponegdje, u mnogome predodređuju likovni izražaj.

Valja podsjetiti da je u prethodnom kanonski definiranom događaju – *Navještenju* Bl. Djevice Mariji predodređena metafizička spoznaja začeca posredstvom Duha Svetoga. Stoga je svaka potencijalna *licentia poetica* u vizualizaciji tog motiva unaprijed sputana te se ikonografski svodi na nagovještaj trudnoće sluhom „*conceptio per aurem*” pri čemu Riječ Božja (lat. *Verbum* i grč. *Lógos*) u obliku svjetlosnih zraka ulazi u Bogorodicu kroz njezino uho (24). No, dok se u primjeru začeca, koje će ostati neobjašnjeno i oficijalnoj medicini do 18. stoljeća, a puku i dalje, mogla koristiti metafizička imaginacija, u primjeru trudnoće to više nije moglo proći. Tu se kao prva praktična ikonografska dilema nameće pitanje kako na najprimjereniji način dočarati osjećaje, u rasponu od iznenađenja i zbunjenosti do radosti, što ih je izazvalo saznanje mlade i nespremne Marije o stvarnoj vlastitoj trudnoći, a zatim to isto približiti i objasniti suvremenoj ženi. Srećom, srednji vijek i renesansa gledaju na čovjeka s puno više naturalizma negoli neke kasnije epohe. Religiozni se umjetnici baš i bave temama života, rađanja, obećanja spasenja preko novorođenčadi koja će imati važnu ulogu itd. Stoga je *licentia poetica* u mnogome slobodnija tako da se Marijina spoznaja majčinstva u brojnim prikazima *Vizitacije* očitava u raskošnoj paleti detalja – od nedužno začuđenog pogleda usmjerenog prema trbuhu, preko više ili manje diskretno naglašenih nabora na njezinoj haljini do eksplicitnih znakova trudnoće – karakterističnog stava tijela s vidno povećanim trbuhom i prsima, što je sve očito i na našim primjerima.

ZAKLJUČAK

Na kraju ovog fragmentarnog prikaza, temeljenog tek na djeliću neizmerno bogate hrvatske sakralne baštine, može se zaključiti da se i drugačijim pristupom sakralnoj umjetnosti može doći do novih spoznaja. To će dalje reći da se uz

generalno afirmirane pristupe, primjenom novih, u ovom slučaju kombiniranjem etnomedicinskih i biomedicinskih razmišljanja, tradicionalno sakralno slikarstvo može doživjeti u još jednome novom svjetlu, koje može potaknuti i na neka praktična i biološka razmišljanja kao npr. o začecu, trudnoći i rođenju.

LITERATURA

1. Novi zavjet. Evanđelje po Luki, 1,26-38; 1,36-56; 2,1-7
2. FUČIĆ B. Rođenje Bogorodičino, Rođenje Kristovo. U: Badurina A, ur. Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1990., str. 510-2.
3. Gospel of Pseudo-Matthew. Dostupno na: <http://www.gnosis.org/library/psudomat.htm> Datum pristupa: 13. 5. 2013.
4. Protoevangelium of James. Dostupno na: <http://www.newadvent.org/fathers/0847.htm> Datum pristupa: 13. 5. 2013.
5. FUČIĆ B. Pohodeње. U: Badurina A, ur. Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1990., str. 462-3
6. KUTANJEC M, ur. Biblija u umjetnosti. Ljubljana – Zagreb: Mladinska knjiga, 1990, str. 130-1.
7. REBIĆ A, ur. Opći religijski leksikon. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2002, str. 490-1 i 724
8. HOLWECK F. Visitation of the Blessed Virgin Mary. The Catholic Encyclopedia. Vol. 15. New York: Robert Appleton Company, 1912. <http://www.newadvent.org/cathen/15480a.htm>. Datum pristupa: 13. svibnja 2013.
9. ŠKROBONJA A, KRPAN K, PAHOR Đ, PERIĆ D. Dijete u pučkoj medicini Istre. Acta Fac Med Flum 1990;15:75-82.
10. ŠKROBONJA A, KONTOŠIĆ I, MUZUR A. Conception and pregnancy in several examples from Croatian sacral patrimony. European JNL of Obst. & Gyn and Rep Biol 1999;85:215-7.
11. ŠKROBONJA A, MUZUR A, KONTOŠIĆ I. Birth of St. Mary (St. Anne's parturition) in the light of the medical education. Some examples from Croatian sacral art. J Perinatal Med 1999;27:417-22.
12. BARTOLIĆ M, GRAH I, ur. Crkva u Istri. Pazin: IKD Juraj Dobrila, 1999.
13. FUČIĆ B. Istarske freske. Zagreb: Zora, 1963, str. 15-7.
14. BRALIĆ V, KUDIŠ BURIĆ N. Istria pittoric. Dipinti dal XV al XVII secolo Diocesi parenzo – Pola. Rovigno – Trieste: Unione Italiana -- Fiume, Università popolare di Trieste, 2005.
15. HORVAT A, MATEJČIĆ R, PRIJATELJ K. Barok u Hrvatskoj. Zagreb: Liber, Odjel za povijest umjetnosti Centra za povijesne znanosti, Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, Grafički zavod Hrvatske, Kršćanska sadašnjost, 1982.
16. MIRKOVIĆ M, HOŠKO E, ur. Mir i dobro. Umjetničko i kulturno nasljeđe Hrvatske Franjevačke provincije sv. Ćirila i Metoda. Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 1999.
17. FUČIĆ B. Vincent iz Kastva. Zagreb / Pazin: Kršćanska sadašnjost / Istarsko književno društvo „Juraj Dobrila“, 1992, str. 40-1.
18. MIRKOVIĆ M. Trsatske zidne slike „Život Majke Božje“ fra Serafina Schöna. Rijeka: Franjevački samostan Trsat, 1990.
19. ŠKROBONJA A. L' éducation sanitaire dans l' art sacrale en Croatie. Abstracts of 36th International Congress on the History of medicine. Cartage, Tunis, 6-10 Sept. 1998, str. 166.
20. HALL J. Rječnik tema i simbola u umjetnosti. Zagreb: August Cesarec, 1991, str. 190.
21. CVEKAN P. Djelovanje franjevaca u Varaždinu. Varaždin: Paškal Cvekan, 1978, str. 73-5.
22. BARIČEVIĆ D. Barokno kiparstvo kod varaždinskih franjevaca. Radovi za znanstveni rad HAZU, Varaždin, 6-7. Varaždin 1994.
23. BRYAN D. Ružarij / Krunica. U: Glazier M, Helwig M.K, ur. Suvremena katolička enciklopedija. Split: Laus, 1998, str. 843.
24. BRALIĆ V. Oltarne slike 18. stoljeća u Istri. Disertacija. Zagreb: Filozofski fakultet, 2000, str. 88-9.



ADRESA ZA DOPISIVANJE:

Prof. dr. sc. Ante Škrobonja, dr. med.
51000 Rijeka, S. J. Bujkove 3
e-mail: anteskrobonja@yahoo.com

PRIMLJENO/RECEIVED:

22. 2. 2013.
February 22, 2013

PRIHVAĆENO/ACCEPTED:

13. 5. 2013.
May 13, 2013

